

Вирішити це питання можна буде лише після дальшого, більш детального вивчення вказаної території і насамперед відкриття тут нових пізньозарубинецьких пам'яток.

И. Б. ЗЕЛЕНЕЦКАЯ

**Новое поселение
зарубинецкого типа
в Подесенье**

Резюме

Поздnezарубинецкие поселения на территории Среднего Подесенья стали изучать лишь в последнее время. Среднеднепровской раннеславянской экспедицией на поселении Киселевка III в 1975 г. были исследованы остатки двух углубленных жилищ. Керамика представлена лепными округлободкими горшками и лошеными мисками. На основании типологического анализа материала поселение было отнесено к началу I в. н. э. Возможно, что Киселевка III — пункт на пути продвижения зарубинецких племен из Среднего Поднепровья в районы Верхнего Подесенья в условиях сложной политической обстановки, сложившейся в Поднепровье в первые века н. э.

Несомненно, что поздnezарубинецкие памятники Подесенья явились основным субстратом формирования последующих культур на этой территории.

О. М. ПРИХОДНЮК

**Городища Халеп'є і Григорівка
на Середньому Дніпрі**

Під час археологічного сезону 1971 р. Канівська слов'яноруська експедиція Інституту археології АН УРСР провела обстеження давньоруських городищ Середнього Подніпров'я в зоні Канівської ГЕС з метою визначення, наскільки загрожує цим пам'яткам руйнування водами водосховища і де невідкладними є охоронні розкопки. Обстежувались городища в Трипіллі, Халеп'ї, Вітачеві, Іван-Горі, Щучинці, Ходорові, Григорівці, Монастирку.

Для проведення охоронних робіт було обрано городища в с. Халеп'є Обухівського району Київської області та с. Григорівка Переяслав-Хмельницького району тієї ж області*. Незважаючи на те, що вони відомі ще з кінця минулого століття, стаціонарні дослідження тут не велись, крім того, їм у першу чергу загрозувало затоплення з підняттям рівня Дніпра.

Халеп'є — давньоруське городище, розташоване на північно-східній околиці села, на правому високому березі Дніпра, зайнятому колгоспними будівлями та садибами колгоспників. Це ділянка над урвищем висотою 25—30 м, що постійно підмивається паводками Дніпра. Внаслідок розмивів значна частина городища обвалилася, в окремих місцях чітко простежується культурний шар та сліди заглиблених споруд.

Пам'ятка складається з укріпленого дитинця площею близько 1,5 га та посаду площею понад 10 га, розміщеного на території сучасного села.

Дитинець займає відрогі корінного берега, з північного боку обмежені глибокою долиною, по якій протікає струмок, що впадає в Дніпро. Зі сходу дитинець оточений глибоким яром. З напільного боку городище укріплене валом, ледь помітним на поверхні, та ровом, по якому тепер проходить ґрунтова дорога (рис. 1). Північна частина дитинця (з боку Дніпра) зайнята колгоспними будівлями, а південна — будинками та присадибними ділянками колгоспників.

* Експедиція у Халеп'ї працювала в складі В. Й. Довженка (начальник експедиції), А. І. Кубишева, О. М. Приходнюка, О. О. Паршиної, С. П. Пачкової, В. В. Чумаченка; в Григорівці — В. Й. Довженка, А. І. Кубишева, О. М. Приходнюка, О. О. Паршиної та В. В. Чумаченка.

На поверхні трапляються знахідки давньоруського часу та ліпні фрагменти кераміки другої половини I тис. н. е.

Основні роботи в с. Халеп'є були сконцентровані на території дитинця, де розміщувався колгоспний двір, який на значній площі відведено під тік, викладений цеглою та забетонований. Навколо дерев'яної будівлі (з чотирьох її сторін) при допомозі бульдозера було знято цег-

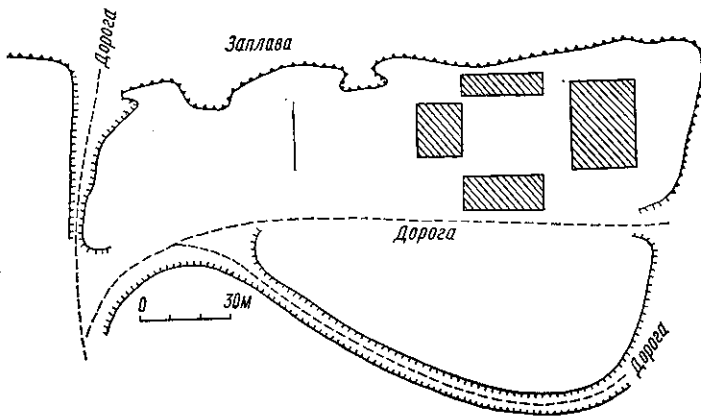

Рис. 1. Схематичний план городища в с. Халеп'є (заштрихованими квадратами позначено розкопки).

ляне та бетонне покриття і верхній шар ґрунту на 25—30 см. Площа розчищених ділянок становила 1225 кв. м. Після зачистки південної ділянки № 1 (17 × 12 м) виявлено об'єкти, сконцентровані в східній її частині. Біля північного кута розкопу відкрито частину давньоруської напівземлянки, яка перерізалася пізньою ямою.

Напівземлянка прямокутна в плані, глибиною 0,5—0,6 м від сучасної поверхні, орієнтована стінами за сторонами світу. Збереглася лише південно-східна частина житла розмірами 3,4 × 2,2 м. Його долівка вимощена глиною і обпалена *. В південно-західному куті простежено залишки глинобитної, овальної в плані печі діаметром 1,4 м. Її західна частина зруйнована пізніми перекопами. В перерізі черинь печі лінзоподібний, він складався з шарів глини та прошарків золи і вугілля. Заповнення напівземлянки — темний ґрунт, перемішаний з давньоруською керамікою, вугіллям та попелом. Знайдено також кістяну голку та кістки тварин.

У південно-східному куті розкопу було виявлено пляму неправильної в плані форми, в якій трапляється різночасний матеріал. В результаті зачистки в південно-східній частині заповнення на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні простежено овальну в плані яму з більшим діаметром 1,4 м і глибиною 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. Її заповнював пухкий ґрунт, серед якого виявлено кістки тварин та кераміку XVII—XVIII ст., а можливо, й пізнішого часу.

Яма перерізала велике прямокутне з заокругленими кутами приміщення розмірами 5 × 4 і глибиною 0,8 м від сучасної поверхні. Очевидно, це залишки якоїсь будівлі, де знайдено пізньосередньовічну кераміку, кахлі та перетлілі кістки тварин. Є й давньоруська кераміка, особливо багато її було в центральній частині. Як з'ясувалося згодом, тут розташована яма давньоруського часу, що була зрізана пізнішою будівлею. Простежено лише плоске овальне дно діаметром 2 на глибині

* Долівки жител підмашувалися глиною і випалювалися в зв'язку з тим, що матеріком тут був пісок, який залягав на глибині 0,35—0,40 м від сучасної поверхні.

0,9—1 м від сучасної поверхні. Виявлена тут кераміка належить до XII—XIII ст. У заповненні ями знайдено й фрагмент ліпної ранньосередньовічної сковорідки.

Вздовж східної стінки розкопу розчищено три ями з керамікою XVII—XVIII ст.

Ділянку № 2 площею 14×20 м було досліджено на схід від дерев'яної будівлі. Культурний шар потужністю 0,3—0,5 м залягав на глибині 0,3—0,4 м від поверхні. Він сильно зруйнований пізніми перекопами.

На площі розкопу зафіксовано три глинобитних вогнища. Перше з них виявлено в південно-західному куті на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Це овальна споруда діаметром близько 1 м. За 3 м на схід від неї на тій же глибині розчищено друге вогнище діаметром близько 1,1 м. Між ними на площі 18 кв. м простежується глиняна підмазка з вкрапленнями дрібної перепаленої глини, вуглинок, давньоруської кераміки тощо. Третє вогнище відкрито поблизу південно-західного кута розкопу на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Воно овальне в плані, діаметром 1,2 м. Навколо нього на площі близько 20 кв. м місцями наявна глиняна підмазка, на якій знайдено давньоруську кераміку. Не виключено, що в обох випадках зафіксовано залишки наземних жител з глинобитними вогнищами. Біля східної стінки розкопу на площі 25 кв. м простежено плями глиняної підмазки, яка залягала на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні. Тут виявлено скупчення давньоруської кераміки. Можливо, що це долівка якоїсь наземної споруди.

Ділянка № 3 площею 20×11 м розчищена вздовж західної стінки дерев'яної будівлі на глибину 0,3—0,4 м від сучасної поверхні. Як і в попередніх випадках, культурний шар тут сильно перекопаний. Зафіксовано лише окремі сліди давньоруських об'єктів.

У північно-східному куті розкопу на глибині 0,4 м від сучасної поверхні розчищено овальний у плані глинобитний черінь діаметром 1 м, в який була вмурована давньоруська кераміка. На ньому був попіл, вугілля та фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст. Навколо череня на площі 6 кв. м подекуди трапились підмащені глиною, утрамбовані ділянки з включеннями печини, вуглинок і кісток тварин. Очевидно, це залишки наземного житла.

Ще один глинобитний черінь неправильної в плані форми, розмірами $0,7 \times 0,6$ м, виявлено у центральній частині розкопу на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. На цьому лежали фрагменти давньоруської кераміки. Біля західної стінки розкопу простежено невелику овальну яму діаметром 1,2 і глибиною 0,5 м від сучасної поверхні, в якій була давньоруська кераміка XII—XIII ст.

На ділянці № 4 площею 40×10 м, розчищеній з північної сторони дерев'яної будівлі (з боку Дніпра), археологічних об'єктів не виявлено.

За 100 м на захід від дитинця, на території посаду, де в берегових відшаруваннях спостерігались заповнення з культурними залишками давньоруського часу, було закладено невеликий розкоп розмірами 5×5 м. Тут виявлено залишки прямокутної давньоруської напівземлянки, північна частина якої зруйнована урвищем. Південна стінка, що збереглася повністю, мала довжину 3,3 м, західна і східна (які збереглися частково) — 2 і 1,5 м. Споруда орієнтована стінами майже за сторонами світу. Долівка житла заглиблена в ґрунт на 0,8 м від сучасної поверхні, вона вимасчена шаром глини товщиною 5 см і обпалена. Підмазка збереглася лише місцями.

В південно-західному куті стояла кругла в плані, куполоподібна піч діаметром 1,4 м. Глиняні стіни її, товщиною 20 см в основі, збереглися на висоту 15 см. Челюсті шириною 50 см розташовані зі східного боку. Глинобитний черінь споруджено на висоті 20 см від рівня долівки. Заповнення споруди складалося з піску, густо перемішаного з попелом,

вугіллям і давньоруською керамікою XII—XIII ст. Трапляються денця з клеймами. Серед інших знахідок виділяються залізний ніж, два кам'яних бруски та кістяна проколка.

Над заповненням напівземлянки на глибині 20—30 см від сучасної поверхні зафіксовано пізньосередньовічний матеріал у вигляді окремих фрагментів кераміки та керамічних кахлів.

Григорівка — також городище давньоруського часу. Дніпро в районі с. Григорівки протікає з півночі на південь з незначним відхиленням на захід. Городище і прилягаюче до нього поселення розташовані на правому березі Дніпра, на пологому підвищенні, що починається приблизно за 0,5 км від ріки. Підвищення в нижній частині шириною близько 2000, а у верхній 500 м обмежене двома пагорбками і ярами. З півдня цю територію оточує яр, що має два відгалуження, які починаються за 400 м від його гирла. Ліве відгалуження обмежує площу поселення з півдня, а праве ділить його на дві частини. В північній половині розміщено дитинець та прилягаючий до нього посад (уроч. Городок), у південній — лише поселення (уроч. Кут). Загалом сліди культурного шару у вигляді фрагментів давньоруської кераміки простежуються на поверхні за схилом протягом 1000 м зі сходу на захід і 700 м з півночі на південь. Поблизу дитинця знайдено ліпну кераміку дофеодалного часу, шиферні прясла, залізну дужку відра, давньоруську кераміку та фрагмент людського черепа.

Місцевість, де розташоване городище, відзначається топографічною складністю. Вздовж правого берега Дніпра тягнуться численні давно утворені глибокі яри та балки і підвищення з крутими й пологими схилами, порослими чагарником та лісом. На дні багатьох ярів і балок протікають струмки, а зі схилів пробиваються джерела. Навіть і тепер тут багато важкопрístupних місць. Отже, городище було надійно захищене від рапових нападів.

Дитинець городища, споруджений на правому боці глибокого яру, являє собою овальне підвищення розмірами 60×50 м, яке оточене кільцевим валом і ледь помітним ровом. Вал піднімається над навколишньою місцевістю на 1—1,5 м, а з внутрішньої сторони — на 0,5—1 м. Зі східного і західного боків рів упирається в урвище яру. В цих місцях його ширина досягає 5—7 м. Прилягаючі до городища стінки яру підправлені і заокруглені.

Перший розкоп, закладений у східній частині городища, охоплював вал, яким воно обмежувалося з цього боку, і суміжну внутрішню ділянку. Розкоп був витягнутий з півночі на південь, упирається в урвище яру та виходив за межі оборонного рову. Його довжина 47, ширина в центрі 6, а з країв по 2 м. На поверхні валу знято верхній шар ґрунту на 20—30 см до рівня насипу, а в інших місцях до 1 м, де йшла материкова глина. Відкриті ділянки валу являли собою насип лесу, перемішаного з чорноземом, який, очевидно, було виїнято при спорудженні оборонного рову. Вал в основі завширшки 7—15 і висотою 0,7—1 м. Очевидно, його знівельовано ще в давнину. По внутрішній його поверхні простежено скупчення каміння неправильної форми, складене безсистемно. На поверхні валу виявлено сліди двох вогнищ у вигляді перепаленого ґрунту та скупчень золи. Південне з них округле в плані діаметром 1,5 м, товщина перепаленого шару до 20 см. Друге вогнище розташоване на відстані 5 м на північ від першого. Воно овальне в плані з більшим діаметром (2 м), товщина обпалення 20 см. Можливо, це сліди сигнальних вогнищ. На площі, прилягаючій до валу з внутрішньої сторони, об'єктів не виявлено.

В розкопі знайдено давньоруську кераміку XII—XIII ст., ліпні черепки другої половини I тис. н. е., залізний риболовецький гачок, залізне кресало, срібне кільце, кістяний предмет та кістки тварин. З південного боку простежено оборонний рів, що прилягав до валу. Він ши-

риною 8 м у верхній частині і звужується до 1,5 м вниз. Глибина від рівня навколишньої місцевості 2 і від вершини валу 3 м. На дні знайдено округле каміння та кістки тварин.

На південний схід від городища на території посаду було викопано п'ять пошукових траншей з метою з'ясувати стратиграфію і виявити археологічні об'єкти. У траншеї № 3 трапились сліди горілої глини і вугілля. Тут було закладено розкол розмірами 5 × 6 м, розташований на відстані 25 м від східного боку дитинця. В південній частині розкопу на глибині 0,3 м від сучасної поверхні простежено залишки якоїсь споруди. Це заглиблене приміщення прямокутної форми, розмірами 2,4 × 1,8, глибиною 0,8 м від сучасної поверхні. Долівка залягала на рівні материкового мергелю. Вздовж південної і західної стінок на глибині 0,3 м від сучасної поверхні збереглися залишки обгорілих колод товщиною 20 см. Приміщення на висоту 0,3 м від долівки було заповнено великими шматками перепаленої глини (очевидно, це частини глинобитних стін). Споруду орієнтовано стінами майже за сторонами світу. Серед розвалу знайдено давньоруську кераміку XII—XIII ст., фрагменти амфор, кістки тварин.

На відстані 1 м від цього приміщення частково досліджено ще одну споруду. На її сліди натрапили на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. В мергелевому матеріку по прямій лінії було простежено заглиблення, витягнуте з північного заходу на південний схід, глибиною 10 і шириною 20—30 см. На протилежних його кінцях були ями діаметром 0,30—0,35 і глибиною 0,35 м. Очевидно, тут виявлено сліди плахи південно-західної стінки будівлі з ямками від кутових стовпів. У південному куті споруди розчищено майже прямокутну яму з закругленими кутами розмірами 0,9 × 1,3 і глибиною 0,6 м від рівня мергелевої долівки. У півночі і півдня до ями примикали невеликі заглиблення у вигляді уступів глибиною 10—20 см. Ймовірно, вона мала господарське призначення. За 0,5 м на південний схід від неї простежено на долівці перепалену пляму діаметром 0,8 м. Заповнення приміщення складалося з темного ґрунту, перемішаного з вуглинками, золою та давньоруською керамікою XII—XIII ст. Тут же знайдено кістяну проколку та залізний рибальський гачок.

У траншеї № 5, яку було викопано на відстані 140 м на південний схід від дитинця, зафіксовано ще одне давньоруське житло. В закладений розкол розмірами 6,4 × 4,7 м потрапила більша частина споруди, нерозкопаною залишилася тільки південно-західна її ділянка.

Напівземлянка була прямокутної форми, площею близько 20—25 кв. м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні. Вона орієнтована кутами майже за сторонами світу. В північному куті розчищено круглу в плані глинобитну піч діаметром 1,2 м. Її споруджено на останці висотою 0,2 м від рівня долівки. Стінки товщиною 10 см збереглися на висоту 15 см. На черені та поблизу його знайдено роздавлені горщики та мідну ковану дротину. До челюстів, розташованих з південного боку, прилягала овальна в плані припічна яма розмірами 0,5 × 0,8 м і глибиною 25 см.

В західному куті напівземлянки простежено яму від кутового стовпа діаметром 0,55 і глибиною 0,4 м. Вздовж північно-західної і південно-західної стінок виявлено ще по одній овальній ямі діаметром 0,5 і глибиною 0,2—0,3 м. Це сліди опорних стовпів, які підтримували стіни.

За межами давньоруського житла, в південно-західному куті розкопу, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні в жовтому ґрунті з вкрапленнями золи та вуглинок розчищено скупчення ліпної слов'янської кераміки третьої чверті I тис. н. е. Серед фрагментів трапляються біко-нічні форми.

У відслоннях лівого схилу яру в урочищі Кут на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні було простежено сліди перепаленої глини. Тут

закладено невеликий розкоп розмірами $3,6 \times 1,8$ м, в якому виявлено сильно зруйновану глинобитну піч. Від неї збереглася частина стінок та череня розмірами $1,5 \times 1$ м. Місцями вони ошлаковані. Стінки в основі шириною 0,2 м збереглися на висоту 0,3 м. За 0,7 м на схід від печі розчищено круглу в плані яму діаметром 0,7 і глибиною 0,8 м від дав-

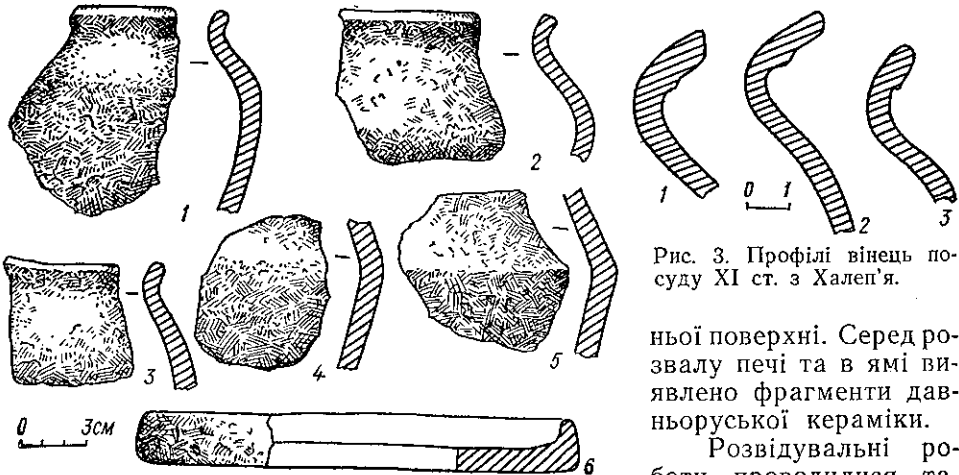

Рис. 2. Липна кераміка другої половини I тис. н. е.: 1, 3, 4, 5 — Григорівка; 2, 6 — Халеп'є.

Рис. 3. Профілі вінець посуду XI ст. з Халеп'я.

ньої поверхні. Серед розвалу печі та в ямі виявлено фрагменти давньоруської кераміки.

Розвідувальні роботи проводилися також на високому пагорбі, що має назву Тополів Горб. При шур-

фуванні місцевості і зачистці зсувів у північно-східній його частині знайдено окремі фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст.

Таким чином, під час стаціонарних робіт на городищах в селах Халеп'є і Григорівка розкопано відповідно 1225 і 300 кв. м площі, на якій переважали об'єкти XII—XIII ст. Проте сліди життя у вигляді липної кераміки (рис. 2) простежуються з другої половини I тис. н. е. Незначна частина уламків з Халеп'я відноситься до XI ст. (рис. 3, 1—3). Тут виявлено також споруди періоду пізнього середньовіччя. Давньоруськими об'єктами є напівземлянки з глинобитними печами (Халеп'є, Григорівка), залишки наземних жител з глинобитними вогнищами і споруди господарського призначення (Халеп'є).

Давньоруський керамічний матеріал типовий для XII — першої по-

ловини XIII ст. Найчастіше трапляються горщики з короткою вертикальною або нахиленою шийкою та сильно відігнутими назовні округлими вінцями з жолобком з внутрішньої сторони (рис. 4, 1—11; рис. 5, 1, 2). Окремі екземпляри без жолобка (рис. 4, 12), деякі мають невелику ручку біля вінця. Є також фрагменти великих корчаг з вузьким горлом, які по тулубу прикрашені наліпними валиками з пальцьовими вдавленнями або «хвилю», фрагменти амфор київського типу та уламки покришок. На денцях багатьох виробів простежуються клейма (рис. 6, 1—15). Досить часто трапляються і фрагменти при-

Аналіз остеологічного матеріалу з с. Григорівка

Вид	Кількість кісток	Кількість особин
Бик свійський	75	4
Вівця свійська	2	1
Коза свійська	4	1
Вівця і коза свійські	16	3
Свиня свійська	28	6
Кінь	11	2
Лось	1	1
Олень благородний	1	1
Козуля	5	2
Свиня дика	2	1
Заєць русак	1	1
Курка свійська	4	2
Щука	1	1

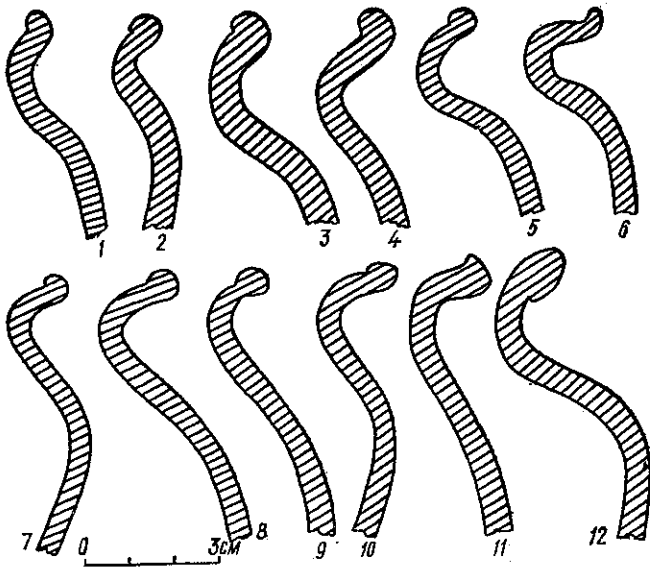

Рис. 4. Профілі вінець посуду XII—XIII ст.:
1—6 — Григорівка; 7—12 — Халеп'є.

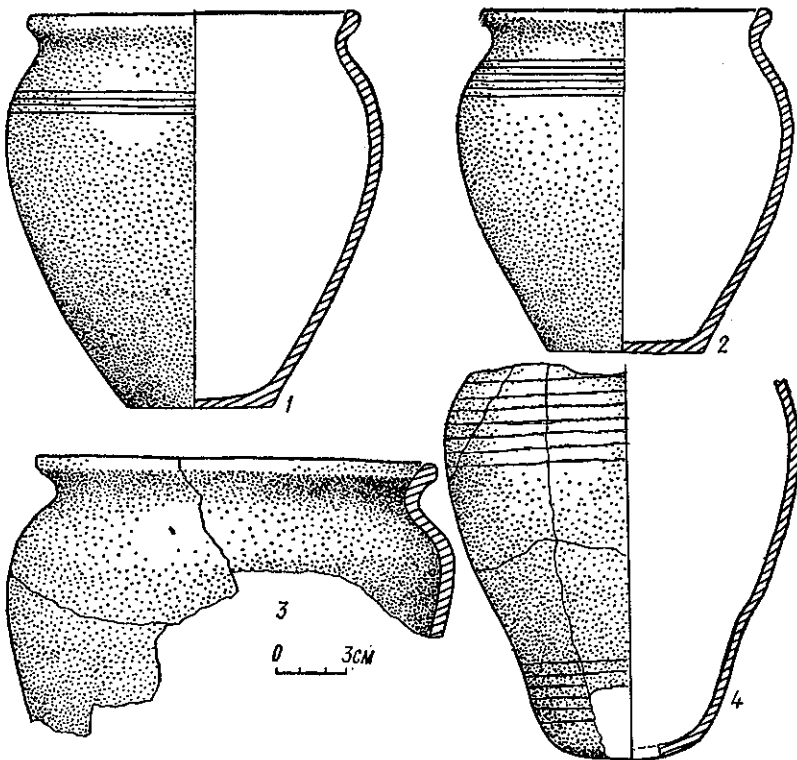

Рис. 5. Кераміка: 1, 2, 4 — Григорівка, 3 — Халеп'є.

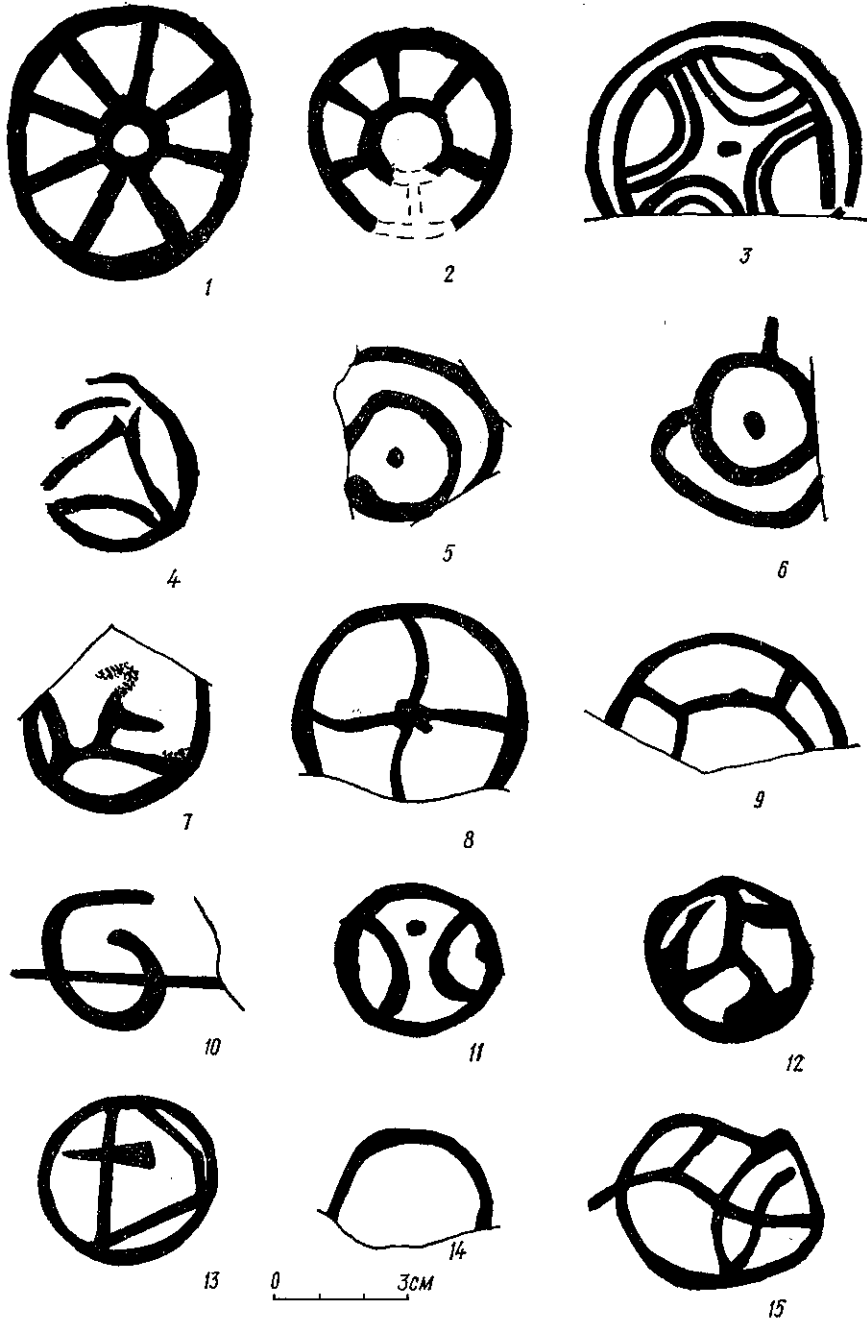

Рис. 6. Зразки клейм на денцях посуду XII—XIII ст.:

1, 2, 4—8, 10—15 — Халеп'є; 3, 9 — Григорівка.

Серед інших виробів наявні залізні предмети: частини замків, ножі (рис. 7, 10—12), скоби (рис. 7, 13), цвяхи (рис. 7, 14, 15), дужка від відра (рис. 7, 3), рибальські гачки (рис. 7, 1), кресала (рис. 7, 4, 9). З кістяних речей виявлено гребінь (рис. 7, 16), голку, проколки (рис. 7, 6, 7), предмети невідомого призначення (рис. 7, 5, 8). Знайдено також срібне кільце (рис. 7, 2), мідну дротину (рис. 7, 19), фрагменти скляних браслетів (рис. 7, 17, 18, 20, 21), шиферні прясла (рис. 7, 22, 23) та ін.

При розкопках виявлено велику кількість кісток. Проте їх не в однаковій мірі можна використовувати як джерело до вивчення господарства. Зокрема, на городищі в с. Халеп'є різночасні культурні шари перемішані внаслідок пізніх перекопів. Тому нижче наводяться лише результати визначення остеологічного матеріалу з Григорівки*.

Здобуті під час розкопок матеріали свідчать, що розквіт життя на городищах в Халеп'ї і Григорівці припадає на XII — першу половину

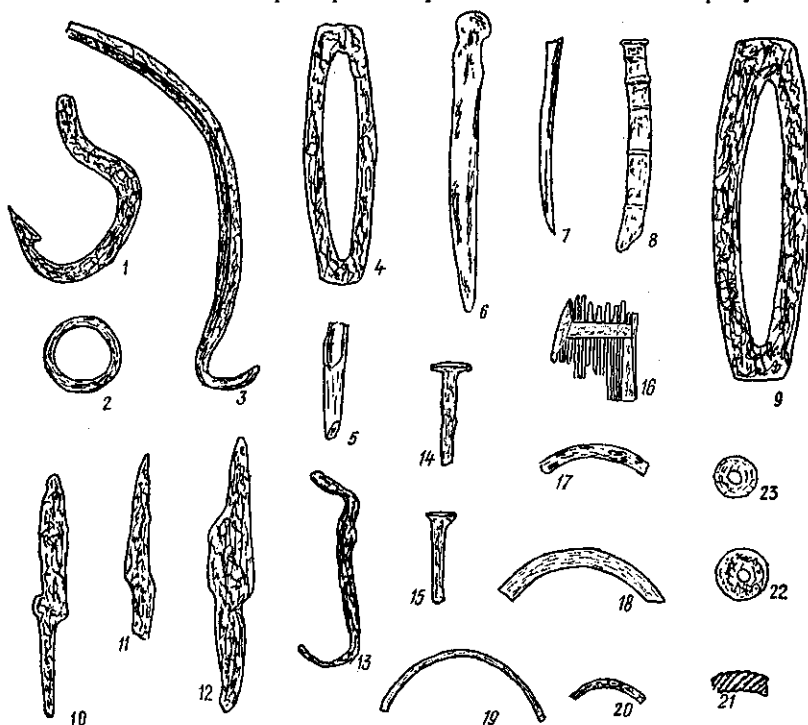

Рис. 7. Знахідки з городищ:

1—5, 7—9, 14—16, 18—24 — Григорівка; 6, 11, 12, 13, 17 — Халеп'є.

XIII ст. Проте наявність кераміки XI ст. і літописні повідомлення вказують на їх заснування в кінці XI ст. Саме до цього часу відносять перші писемні згадки про місто Халеп¹. Досліджувані городища входили до складу оборонної лінії, яка мала охороняти від кочівників південні підступи до Києва. Загинули вони внаслідок татаро-монгольської експансії (очевидно, під час батієвої навали). Проте населення не було знищено повністю. Після відходу ворога на місці городища в Халеп'ї виникло поселення, яке до наших днів зберігає назву літописного міста, а в Григорівці населений пункт засновано дещо в стороні від давньоруської фортеці.

О. М. ПРИХОДНЮК

Городища Халеп'є и Григоровка на Среднем Днепре

Резюме

В археологическом сезоне 1971 г. Каневской славяно-русской экспедицией Института археологии АН УССР были предприняты раскопки древнерусских городищ в селах Халеп'є и Григоровка в Среднем Поднепровье.

* Визначення кісток проведено кандидатом біологічних наук Н. Г. Белан.

¹ Повесть временных лет. М., 1950, с. 160.

В Халепе исследована площадь около 1225 кв. м, где обнаружены остатки наземных и углубленных жилищ, хозяйственные сооружения. В Григоровке на участке до 300 кв. м зафиксированы исключительно углубленные постройки. На городищах собран почти идентичный материал XII—XIII вв. Это керамика, изделия из железа, кости, стекла и т. д.

Кроме того, при раскопках памятников встречен раннесредневековый керамический материал, а в Халепе — и позднесредневековый.